

Nicholas Stargardt

De Duitse oorlog

*De Tweede Wereldoorlog door de ogen
van burgers en soldaten*

Vertaald door Fred Hendriks, Huub Stegeman en Albert Witteveen

2016

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

Kaarten

Het eerste oorlogsjaar (sept. 1939 – aug. 1940)

De invasie van de Sovjet-Unie juni-december 1941

Concentratiekampen in Europa (1937-1943)

- Belangrijkste concentratiekampen (met bouwjaar)
- ◆ Vernietigingskampen (gebouwd 1941-1942)
- Euthanasiecentra
- Plaatsen van massamoorden
- △ Belangrijkste getto's
- Steden

- - - Internationale grenzen
- Regiogrenzen 1939-1941

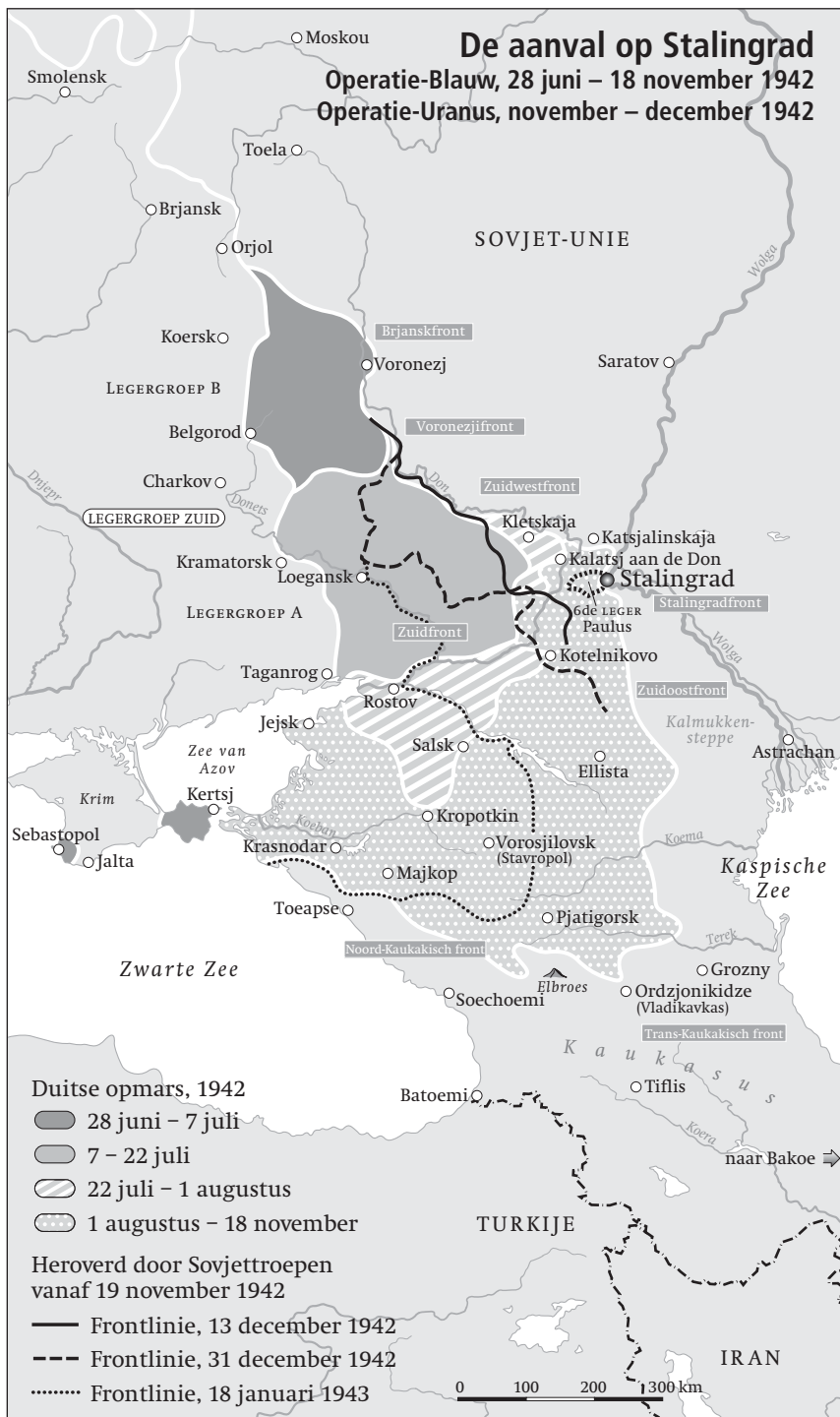

0 50 100 150 km

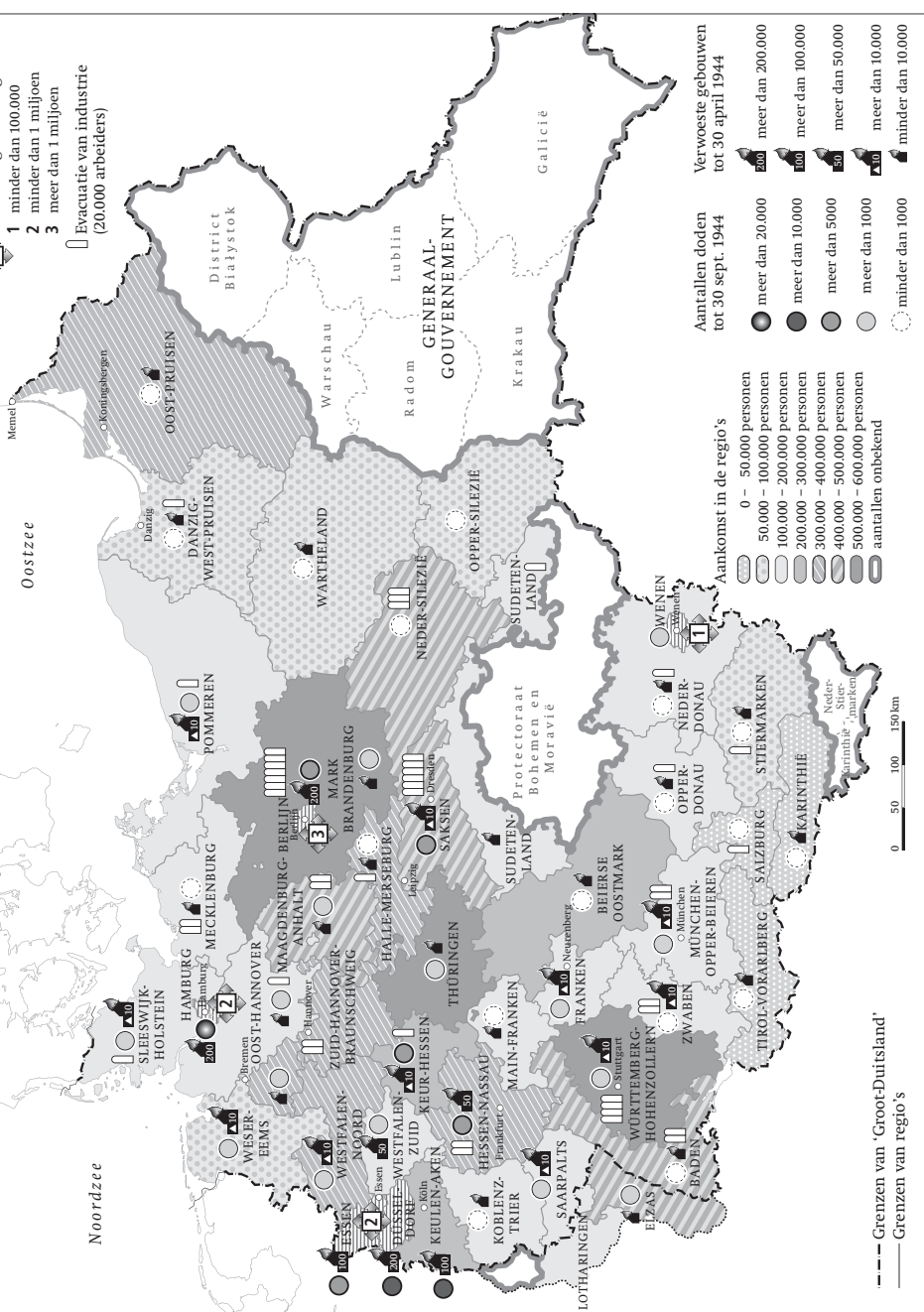

De aanval op Stalingrad

Operatie-Blauw, 28 juni – 18 november 1942
 Operatie-Uranus, november – december 1942

Bombardementen en evacuatie (tot 30 sept. 1944)

Noordzee

Oostzee

Memel

Obermährische
Königsberg

Danzig

Warschau

Radom

Lublin

Krakau

Galicie

District
Białystok

OOST-PRUISEN

DANZIG-
WEST-PRUISEN

WARTHELAND

NEDER-SLEZIE

OPPER-SLEZIE

SUDETEN-
LAND

Protectoraat
Bohemen en
Moravië

POMMERN

HAMBURG

SLEESWIJK-
HOLSTEIN

MECKLENBURG

MAAGDENBURG-
BERLIN

ANHALT

ZUID-HANNOVER

BRAUNSCHWEIG

MARK

BRANDENBURG

HALLE-MERSBURG

THURINGEN

HESSEN-NASSAU

KOBLENZ-
TRIER

SAARPALTS

LOTHARINGEN

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

WESER-
EEMSB.

Slag om Duitsland (eind 1944 tot mei 1945)

Voorwoord

Dit boek is de afronding van een periode van goed twintig jaar waarin ik heb geprobeerd inzicht te krijgen in de ervaring van mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitsland of onder Duitse bezetting leefden. Overigens was ik oorspronkelijk helemaal niet van plan dit boek te schrijven. In 2005 beloofde ik mezelf en iedereen die maar wilde luisteren dat ik, nadat ik net *Getuigen van de oorlog: het leven van kinderen onder het naziregime* had voltooid, nooit meer iets zou schrijven over kinderen, de Holocaust of nazi-Duitsland. Maar daarna schreef ik een kort essay over waar de Duitsers voor meenden te vechten. Dat was iets waarvan ik meende dat het gezegd moest worden voordat ik verder kon gaan. En dat essay groeide uit tot iets veel groters tijdens mijn sabbatical aan de Freie Universität Berlin in 2006-2007.

Tussen de twee boeken bestaat hier en daar een onmiskenbare continuïteit, die het duidelijkst te zien is in mijn interesse om de subjectieve dimensies van de sociale geschiedenis te verkennen. Daarbij maak ik gebruik van eigentijds materiaal om uit te werken hoe de mensen de gebeurtenissen beoordeelden en begrepen in een periode waarin die zich nog om hen heen ontvouwd en waarin de uitkomst nog ongewis was. Er zijn ook enkele markante verschillen. In *Getuigen van de oorlog* wilde ik vooral de kinderen behandelen als maatschappelijke personen op zich; daarnaast wilde ik de onverzoenlijke zienswijzen naast elkaar zetten van kinderen die door de oorlog en de racistische vervolging werden verdeeld in overwinnaars en overwonnen. In *De Duitse oorlog* komt een andere kwestie aan de orde: de

blootlegging van gevoelens van angst en hoop in de maatschappij waaruit de overwinnaars en plegers van wandaden voortkwamen, om inzicht te krijgen in de manier waarop de Duitsers deze oorlog voor zichzelf rechtvaardigden. Voor een goed beeld van deze kwestie heb ik geprobeerd een zekere breedte en diepte te creëren: breedte door ‘macro’-momentopnamen van de publieke opinie te gebruiken, steunend op verslaggevers die hun oor voor het regime te luisteren legden en zo van alles oppikten uit publieke discussies, en op medewerkers van de militaire censuur die de postzakken doorzochten; diepte door gedurende een substantiële periode een selectieve groep individuen met uiteenlopende achtergronden te volgen en te onderzoeken hoe hun persoonlijke hoop en hun plannen zich vermengden met hun veranderende oorlogservaringen. Hierdoor zijn de stemmen van de slachtoffers minder prominent dan in *Getuigen van de oorlog*, maar ze zijn nooit afwezig: zonder hun perspectief als contrast zouden wij niet weten hoe anders – en vaak solipsistisch – de Duitsers hun zienswijze op de oorlog vormgaven.

Een van de belangrijkste onderdelen van dit boek zijn de collecties van brieven tussen geliefden, goede vrienden, ouders en kinderen, en echtparen. Veel historici hebben dit soort bronnen gebruikt, maar ze hadden daarbij vaak een ander doel voor ogen. Zo beschikt de *Bibliothek für Zeitgeschichte* in Stuttgart over een beroemde collectie van zo'n 25.000 brieven die bijeen zijn gebracht door Reinhold Sterz. De brieven zijn helaas chronologisch geordend en niet naar de schrijver, zodat ze wel een momentopname van subjectieve meningen op bepaalde momenten in de oorlog bieden, maar het niet mogelijk maken te kijken hoe sterk de briefschrijvers over langere duur aan hun mening vasthielden. Mijn selectie ging uit van het tegenovergestelde principe: ik wilde collecties van brieven lezen waarin beide kanten van de correspondentie bewaard zijn gebleven en die minstens enkele jaren bestrijken, zodat het mogelijk is te zien hoe de persoonlijke relaties tussen de briefschrijvers – sowieso hun voornaamste drijfveer om te schrijven – zich in de loop van de oorlog ontwikkelden en veranderden. Zo kunnen we een zorgvuldiger reconstructie maken van de persoonlijke bril waardoor individuen naar belangrijke gebeurtenissen keken. Dit soort onderzoek ontwikkelen

historici van de Eerste Wereldoorlog al sinds de jaren negentig, en van Christa Hämmerle heb ik veel geleerd over de aanpak hiervan.

Ik heb met name het geluk gehad dat ik toegang kreeg tot het particuliere archief dat Walter Kempowski tijdens zijn leven bijeenbracht, en herinner me goed hoe hartelijk ik door Walter en Hildegard Kempowski werd verwelkomd in hun huis in Natum: het archief zelf bevindt zich nu in de *Akademie der Künste* in Berlijn. Bij het *Deutsche Tagebucharchiv* in Emmendingen was Gerhard Seitz zeer behulpzaam, net als Irina Renz bij de *Bibliothek für Zeitgeschichte* in Stuttgart. In Berlijn boden Andreas Michaelis bij het *Deutsche Historische Museum*, Veit Didczuneit en Thomas Jander bij het *Feldpostarchiv* van het *Museum für Kommunikation* en het *Bundesarchiv* waardevol bronmateriaal, net als Christiane Botzet bij het *Bundesarchiv-Militärarchiv* in Freiburg. Klaus Baum en Konrad Schulz van het archief van de *Jehovas Zeugen in Deutschland* in Selters-Taunus verschaften kopieën van de laatste brieven die Jehova's getuigen schreven voordat ze werden terechtgesteld omdat ze weigerden hun militaire dienstplicht te vervullen, en Alexander von Plato bij het *Institut für Geschichte und Biographie* in Lüdenscheid liet me kennismaken met de grote collectie uit het begin van de jaren vijftig in het *Wilhelm Roessler-Archiv* met herinneringen van schoolkinderen aan de oorlog. Verder dank ik Li Gerhalter en Günter Müller voor materiaal uit de *Dokumentation lebensgeschichtliche Aufzeichnungen* en de *Sammlung Frauennachlässe*, beide aan de Universiteit van Wenen. Speciale dank ben ik verschuldigd aan Jacques Schuhmacher voor zijn onvermoeibare behulpzaamheid tijdens vele fasen van dit onderzoek. Voor de financiële ondersteuning van dit onderzoek dank ik de Alexander von Humboldt Foundation en de Leverhulme Trust.

De intellectuele schuld die ik in deze lange periode heb opgebouwd, is zo groot en zo gevarieerd dat ik deze onmogelijk recht kan doen. In het jaar 2006-2007 in Berlijn was Jürgen Kocka een geweldige gastheer en hebben vele anderen mijn verblijf in Duitsland gedenkwaardig en vruchtbaar gemaakt. Veel vrienden en collega's hebben me onderweg aangemoedigd, hun ideeën en bevindingen met mij gedeeld, waardoor ze me een zeer levendig besef van geschiede-

nis als een collectieve onderneming hebben gegeven. Van mijn geweldige collega's in Oxford bij de faculteit geschiedenis en het Magdalen College dank ik vooral Paul Betts, Laurence Brockliss, Jane Caplan, Martin Conway, Robert Gildea, Ruth Harris, Matt Houlbrook, Jane Humphries, John Nightingale, Sian Pooley en Chris Wickham.

Bij Bodley Head had ik het voorrecht samen te werken met Jörg Hensgen, Will Sulkin en na Wills pensionering Stuart Williams. Met buitengewone energie en scherpzinnigheid introduceerde Lara Heimert mij in de wereld van Basic Books. Hun inzet voor het uitgeven van boeken waarin ze geloven, is een ongelofelijke steun en heeft me steeds weer het soort bevestiging gegeven dat ik nodig had. Lara en Jörg traden beiden als redacteur op, zonder ooit op elkaars tenen of de mijne te stappen; daarbij nam Jörg de zware taak op zich het boek bladzijde voor bladzijde door te lopen. Het waren geweldige mensen om mee samen te werken en ik ben hen alle vier zeer dankbaar. Clare Alexander en Sally Riley bij Aitken-Alexander zijn nog steeds een paar feeachtige peetmoeders, die me steeds in hun wijsheid lieten delen en me aanmoedigden. Ik heb daar veel geluk mee gehad.

Zonder de grote intellectuele generositeit en steun van veel vrienden zou er waarschijnlijk nooit een boek zijn gekomen. Paul Betts, Tom Brodie, Stefan Ludwig Hoffmann, Ian Kershaw, Mark Roseman, Jacques Schuhmacher, Jon Waterlow en Bernd Weisbrod onderbraken allemaal hun eigen werk om voor mij het hele manuscript te lezen. Ik dank hen ieder omdat ze me waardevolle suggesties aan de hand deden, me lieten delen in hun eigen research en me behoedden voor ten minste een paar historische blunders. Ruth Harris en Lyndal Roper hebben het hele boek tweemaal doorgelezen en hebben er beiden een onuitwisbaar stempel op gedrukt. In elke fase van dit project heeft Lyndal de kernideeën met me besproken terwijl ik die probeerde te formuleren. Ik kan haar niet genoeg bedanken.

Nicholas Stargardt
Oxford, 3 juni 2015

Dramatis personae *(in orde van verschijnen)*

Ernst Guicking, boerenzoon uit Hessen, beroepssoldaat, infanterist; en **Irene Reitz**, bloemiste uit Lauterbach in Hessen; ze trouwen in de oorlog.

Wilm Hosenfeld, katholiek, veteraan uit de Eerste Wereldoorlog en dorpsonderwijzer in Thalau in Hessen, dient in het Duitse garnizoen in Warschau; en zijn vrouw **Annemie**, geschoold zangeres en protestantse die zich tot het catholicisme bekeerde; ze hebben vijf kinderen.

Jochen Klepper, schrijver uit Nikolassee, Berlijn; getrouwd met Johanna, Joodse die zich tot het protestantisme bekeerde; met twee stiefdochters.

Liselotte Purper, fotojournalist uit Berlijn; en **Kurt Orgel**, jurist uit Hamburg en officier bij de artillerie; ze trouwen in de oorlog.

Victor Klemperer, Jood die zich tot het protestantisme bekeerde, veteraan uit de Eerste Wereldoorlog en academicus; en zijn vrouw **Eva**, voormalig concertpianist.

August Töpferwien, veteraan uit de Eerste Wereldoorlog en leraar aan het gymnasium in Solingen, officier belast met krijgsgevangenen; en zijn vrouw **Margarete**.

Fritz Probst, timmerman uit Thüringen, bij de genie; en zijn vrouw **Hildegard**; ze hebben drie jonge kinderen.

Helmut Paulus, zoon van een arts uit Pforzheim en de oudste van vier tienerkinderen, infanterist.

Hans Albring en **Eugen Altrogge**, uit Gelsenkirchen-Buer in het Ruhrgebied, vrienden en leden van de katholieke jongerenbeweging, seiner en infanterist.

Wilhelm Moldenhauer, winkelier uit Nordstemmen nabij Hannover, marconist.

Marianne Strauss, Joodse kleuterschooljuf uit Essen.

Ursula von Kardorff, journalist uit Berlijn.

Peter Stölten uit Berlijn-Zehlendorf, koerier en tankcommandant.

Lisa de Boor, journalist uit Marburg; getrouwd met Wolf, met drie volwassen kinderen: Monika, Anton en Hans.

Willy Reese, bankbediende in opleiding uit Duisburg, infanterist.

Maria Kundera, spoorwegbeambte uit Michelbeuern nabij Wenen; en **Hans H.**, zoon van een spoorwegbeambte, parachutist.